

FALVAY DÁVID

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Aetas 40. évf. 2025. 3. szám, 5–15.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.3.5-15

www.aetas.hu

Kolostori írásbeliség és női szerepek a 15–16. századi Közép-Itáliában

*Két obszerváns kolostori krónika tanulságai**

ABSTRACT. *Writing in Monasteries and Female Roles in Central Italy in the 15th and 16th Centuries: Lessons Learned From Two Clarissine Chronicles.* This study presents the chronicles of two Clarissine monasteries that played a pivotal role in the reformation of the female branch of the Franciscan order in Central Italy. The chronicles were written by the nuns themselves, who produced several Italian manuscripts at the turn of the 15th and 16th centuries, comparable to Hungarian codex literature. From these sources we learn about the lives of the community and the individual members, for example about the problems within the order, everyday life, or the process of copying specific manuscripts. The main goal of the study is to present these sources, to weigh their value as historical sources, and to reconstruct the career, and especially the education of two specific female scribes.

Keywords: *female literacy, observance, reform chronicles, Poor Clares, codex literature*

A késő-középkori Nyugat vallási-kulturális életének egyik legnagyobb hatású mozgalmát obszerváns vagy szerzetesi reform néven ismerjük. Ez a 14–15. század fordulójától több központból kibontakozó mozgalom számos szerzetesrendet érintett, és célja az eredeti ideálokhoz való visszatérés, az eredeti életformák, regulák szigorúbb betartása (*observantia*) volt. Az obszervancia egyes értelmezések szerint a nyugati kereszténység utolsó nagy kísérlete volt arra, hogy belülről reformálja meg önmagát, és ha rövid időre is, de sikerült egy viszonylag egységes vallásos és kulturális keretet létrehozni a latin kereszténység szinte egész területén. A ferences reform gyökereiről kissé homályosabbak az ismereteink, mint más rendek reformjairól, mivel a ferences obszervancia bizonyos mértékű folytonosságot mutat (vagy legalábbis az önreprezentáció szintjén folytonosságot hirdet) a 14. századi radikális ágával, a spirituális ferencesekkel.

Az utóbbi évtizedekben az obszerváns reform kifejezetten felkapott kutatási témává vált nemzetközi szinten¹ és Magyarországon is.² Különösen fontos megjegyezni, hogy a ferences

* A tanulmány az NKFI ADVANCED 150831 sz. pályázata támogatásával készült. Köszönöm Monica Benedetta Umiker és Szemere Ditta segítségét.

¹ A gazdag szakirodalomból lásd például az alábbi, további bibliográfiai utalásokkal ellátott írásokat: Roest: *Order and Disorder*, i. m.; *A Companion to Observant Reform*, i. m.; Lodone, *Riforme e osservanze*, i. m.

² Klaniczay: *Santità, miracoli, osservanze*, i. m.; *The Original Surviving Documents; Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten*, i. m.; *The Correspondence of John of Capestrano*, i. m.

obszervancia tekintetében – részben az olasz obszerváns ferencesek olyan nagy hatású figurái, mint Marchiai Jakab és főképpen Kapisztrán János közép-európai és magyar kötődései miatt – a magyar–olasz kutatások is igencsak megélnék, az utóbbi időkben komoly konferenciákat rendeztek e témában, melyhez kapcsolódóan számos publikáció is megjelent.³

Itáliában a szerzetesi vagy obszerváns reform a klarissza rendet is mélyen érintette. A klarissza reform több központból, egymástól részben független folyamatként bontakozott ki. Az egyik legfontosabb ága a közép-itáliai Umbriában található folignói Santa Lucia kolostorban vette kezdetét 1424-ben, mely közösséget öt, a dél-itáliai Sulmonából menekült nővér alapította. Innen a reformhullám először a közeli Perugia városába, a Santa Maria Monteluce kolostor közösségéhez ért 1448-ban, így ez lett a második központ, amely bizonyos tekintetben a megreformált klarissza rend centrumává vált, ahonnan kiindulva a reformmozgalom egész Közép-Itáliában elterjedt (Firenzébe és Rómába is csak az 1450-es évtizedre ér el).

E két obszerváns klarissza közösség volt tehát a reformmozgalom egyik legfontosabb központja a 15. században, ráadásul mindkét kolostorban igen aktív *scriptorium* is működött, és számos, a reform idején keletkezett népnyelvű kódexet köthetünk hozzájuk. Az elmúlt évtizedekben igen megélnék az ezekkel az umbriai női közösségekkel kapcsolatos kutatások, melyekben nem csupán olasz hely- és rendtörténészek, de a korszak vallástörténetével foglalkozó neves nemzetközi kutatók – André Vauchez, Jacques Dalarun, Cécile Caby – is közreműködtek a kollektív publikációkban.⁴

A kutatásokat többek között az is ösztönözte, hogy igen gazdag forrásanyag áll a rendelkezésünkre e két közösségről: a kódexek, az okleveles források, a számadáskönyvek stb. mellett a legfontosabb forrástípust, amelyet jelen tanulmányban szeretnék bemutatni, a kolostori krónikák képezik. A kolostori krónika vagy reformkrónika (német területen *Schwesterbuch*nak is nevezik) a szerzetesi reform jól ismert forrástípusa, amelyre francia, német és németalföldi példákat is ismerünk.⁵ Számos tanulmány európai, összehasonlító perspektívából is foglalkozik e szövegek forrásértékével. A klarissza renden belüli itáliai reformmozgalom is számos ilyen kolostori krónikát ihletett, hasonló krónikák készültek több, a folignói-perugiai apácák által megreformált közeli kolostorban is, mint például Montefalco, Gubbio, Norcia vagy Città di Castello közössége. A jelen tanulmányban a két legfontosabb közép-itáliai női közösség, a folignói Santa Lucia és a perugiai Monteluce kolostorok olasz nyelvű krónikáját kívánom röviden bemutatni és elemezni.

A folignói, *Ricordanze*nak (Emlékezések) nevezett népnyelvű szöveg 1424-től, míg a Perugiában készült, itt *Memoriale* (Emlékkönyv) néven ismert szintén olasz nyelvű krónika 1448-tól kezdve jegyzi le a közösség életének legfontosabb történéseit. Mindkettőt folyamatosan tovább írták, egészen a 19. századig.⁶

A folignói *Ricordanze* e szavakkal vezeti be a szöveget: „Ősi krónikák az alapítástól kezdve, amelyeket a Santa Lucia-beli soror Caratina d’Osimo anyánk írt [...] E könyvben megemlíti és megemlékezünk a mi monostorunk eseményeiről, kezdve attól, aki felépí-

³ Bartolacci–Lambertini: *Osservanza francescana e cultura*, i. m.; Galamb: *Franciscan Observance*, i. m.

⁴ Dalarun–Marini–Sensi: *Uno sguardo oltre*, i. m.; *Cultura e desiderio*, i. m.; Dalarun: *Il monastero di Santa Lucia*, i. m.; Dalarun – Zinelli: *Le manuscrit*, i. m.; Bertini Malgarini – Vignuzzi: *Le capacità linguistiche*, i. m.; Nicolini: *I Minori Osservanti*, i. m.; Umiker–Giusti: *Per i codici delle clarisse*, i. m.; magyar szempontból: Huszthy: *Testo e contesto*, i. m.; Falvay, *Gli osservanti*, i. m.; Szemere: *The Observant Reform*, i. m.

⁵ Roest: *Order and Disorder*, 326–330.

⁶ Nicolini: *Memoriale*; Scandella: *Ricordanze*, i. m.

tette, és itt áll minden soror neve, akik a kezdetektől fogva voltak és vannak e folignói Santa Lucia-nak nevezett szent monostorban.”⁷ A *Memoriale* kezdő sorai is hasonlóan hangzanak: „Èn Eufrasia soror [...] e könyvben őrzöm majd meg mindazon fontos események emlékét, amelyek a fent említett monostorban történtek.”⁸ A krónikák rekonstruált címéből, valamint a bevezető formulákból is kitűnik a kimondott cél: egyfajta kollektív emlékezet megőrzése. A bevezetőkből az az igen fontos körülmény is kiderül, hogy mindkét krónikát maguk az apácák írók, és meg is nevezik az adott nővért, akire a krónika vezetését bízta. A szövegek arra is rávilágítanak, hogy ez a szerep nem csupán írnoki munka volt, hanem valóban kreatív alkotótevékenységet jelentett. A *Memoriale* szövegében néhány oldallal lejjebb ugyanis ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Idáig tiszteletre méltó gyóntató atyánk diktálta[...] Most én, Baptista soror [...] kezdek bele ebbe a munkába, saját intellektusomból.”⁹ A későbbi bejegyzésekből az is kiderül, hogy Battista Alfani egészen 1523-ig folytatta a krónika lejegyzését, amikor súlyos betegsége miatt kénytelen volt átadni a munkát.¹⁰

A két krónika valóban sokféle eseményről tudósít. Természetesen, főleg a korai évek kapcsán, részletesen kitér a reformfolyamatra és az azzal kapcsolatos problémákra, konfliktusokra, valamint rendszeresen hírt ad a legfontosabb rendtörténeti eseményekről is. Szövegeikből kiviláglik, mennyire szerves kapcsolatban állt egymással a két közösség, és milyen szerepe volt a szintén perugiai Monteripido nevű obszerváns ferences konventnek, ahonnan az apácakolostorok gyóntatóinak nagy része érkezett.

Ezen túl a két szöveg írói valóban igyekeztek minden olyan eseményt feljegyezni, amely a közösségek szempontjából fontosnak látszott: olvashatunk vizitációkról, építkezésekről, átalakításokról, természeti csapásokról. Nagyon lényeges, ahogyan a *Ricordanze* fentebb idézett bevezetőjében is hangsúlyozzák, hogy minden egyes nővér és minden gyóntató nevét gondosan lejegyzik. A sororok kapcsán általában a belépést, a fogadalomtételt és a személy halálát jegyezték fel, és lényeges, hogy jó néhány esetben a személyek családi helyzetéről is szó esik. Irodalomtörténeti szempontból az is lényeges, hogy a két krónika rengeteg más információ mellett sokszor kitér arra is, főképp, amikor az egyes apácák haláláról ad hírt, hogy milyen kódexek másolása vagy éppen összeállítása fűződött az adott rendtag személyéhez.

A krónikák szövegét számos szempontból lehetséges vizsgálni. Természetesen a rendtörténet a legevidensebb téma, de ezen túl termékeny vizsgálati szempont lehet a kollektív emlékezet kérdése, valamint a közösségek tagjairól közölt információk természete és köre, és sok esetben, más párhuzamos források alapján megvalósítható a közösségek prozopográfiai vizsgálata is. Kézenfekvő az egyéni és kollektív női szerepek vizsgálata is, ideértve akár maguknak a krónikásoknak a személyét, akár azt a rengeteg információ-morzsát, amelyet például az írásbeliségről, a másolási folyamatról, közösségi könyvhasználatról, felolvasásokról, a kódexek egymás közötti cseréjéről olvashatunk.

⁷ „Croniche antiche dalla fondazione scrit[te] dal[la] madre sor Catarina d’Osimo di S. Lucia Foligno, [...] In questo libro farimo mentione et memoria de li facti del nostro Monasterio in ocmenç[ia] da chi lo hedificò pone[n]do in ecco tucti li nome de le sore che dal principio sonno state et staronno in esso sancto Monasterio de Sancta Lucia de Fuligni.” Scandella: *Ricordanze*, 3. Ahol külön nem jelzem, ott a szövegeket saját fordításomban közlöm (F. D.).

⁸ „Io sora Eufrasia [...] farò memoria in questo libro de tutte le cose de qualche importantia occorse al predicto monastero.” Nicolini: *Memoriale*, 1.

⁹ „Persino a qui è dictato del nostro venerabile patre confessore (fra Matteo da Città di Castello) [...] Hora io sora Baptista [...] incominçarò questa opera de mio intelletto...” Nicolini: *Memoriale*, 3.

¹⁰ Nicolini: *Memoriale*, 124–125.

A krónikasövegek tanúsága mellett a vizsgálódás során fontos kiegészítő információkat jelent azon kódexek paleográfiai vizsgálata, amelyek bizonyíthatóan egy adott sorozat kezének munkáját viselik. Az umbriai apáca-közösségekről szóló szakirodalomban a legtöbbször az általuk másolt, sőt több esetben bizonyíthatóan általuk összeállított, esetleg fordított, 15–16. századi népnyelvű kódexek kapcsán esik szó, és magam is ebből a perspektívából foglalkoztam e kérdéssel, megkísérelve az olasz kódexállományt összehasonlítani a magyar nyelvű kódex- vagy apácairodalomnak nevezett kéziratokkal, amelyek ugyanebben az időszakban és szintén a szerzetesi reform kontextusában születtek.¹¹

Az alábbiakban egy másik, bár az előbbtől nem független szempontot kívánok megvizsgálni, amelynek segítségével két esettanulmányon keresztül szeretném illusztrálni e forrás felhasználásának lehetőségeit. Egy folignói és egy perugiai személyre összpontosítva azt kívánom bemutatni, hogy milyen módon tettek szert az apácák azon készségekre, amelyek az aktív írásbeliség, sőt az aktív szövegalkotás kreatív folyamatának elsajátításához szükségesek.

Két olyan *scriptor*, név szerint Cecilia Coppoli és Eufrosia Gaichi életpályájának bizonyos aspektusait igyekszem rekonstruálni, akikhez egyrészt több konkrét kézirat köthető, másrészt arról is információink vannak, hogy milyen módon tanulhattak meg írni és tettek szert műveltségükre.

Cecilia Coppoli az egyik legismertebb szereplője mindkét közösségnek, hiszen mind Folignóban, mind Perugiában volt apátnő. Származásáról, családjáról hangsúlyosan szól a krónikaszerző, kiemelve, hogy az egyik legelőkelőbb folignói család sarja volt: „...nemes és nagy erényű, mély természetes érzésekkel megáldott, és megszerzett tudományokkal ékes nő, mivelhogy tudós volt görög és latin nyelvekben. Elmondhatatlan szépséggel és nemes rokonsággal volt megáldva, mivel Perugia város egyik legnagyobb családjából származott, amelyet Coppoli-háznak neveznek.”

Cecilia rendbe való belépésének kalandos körülményeit hosszan meséli el a krónika, leírva neveltetését – amit lejjebb idézünk –, valamint azt, hogy nem sokkal az után, hogy eljegyezte magát egy perugiai nemessel, édesapja meghalt, és ő örökölte a vagyont. Közben a fiatal lány egyre inkább a vallásos életformához közelített. A krónika szinte hagiográfiai vagy mesés stílusú elbeszélése szerint a már előkészített esküvő előtt a szépséges ifjú ara egy ferences barát segítségével lovon menekült a kolostorba. „...elszökött otthonról, és ez a segítő lóra ültette, és annyira vágattak, hogy szőke fürtjei kibomlottak és egész hátát beborították, úgy, hogy Mária Magdolnának tűnt.”¹² A feldühödött vőlegény a kolostor kapujáig követte, és erőszakkal akarta kihozni, de a helyi közvélemény nyomására bele kellett törődnie a helyzetbe.

Az előkelő származás önmagában nem számít szokatlannak, jó néhány apácáról tudjuk, hogy a helyi elit családjaiból származott, noha, az itáliai urbanizált társadalom jellegzetességeinek megfelelően, ez általában nem jelentett nemességet, hanem inkább a város, a *comune* elitjéhez való tartozást, így tehát tudunk kancellár, illetve jegyző leányáról is az apácák között. A Coppoli-család esetében azonban egyértelműen erről van szó, hiszen a szöveg külön kiemeli a született nemességre utaló „*nobile*” kifejezést.

Cecilia Coppoli esetében a mi szempontunkból az a figyelemre méltó, ahogyan a gyermekkoráról szóló szöveg folytatódik, egyértelműen elbeszélve, hogy milyen módon szerezte műveltségét, melyet a kolostori aktív, tehát másolást és írást is magában foglaló írásbeliség szolgálatába állított: „Édesapjának nem volt más gyermeke, és már nem is várhatott többet,

¹¹ Falvy: *Un progetto di ricerca*, i. m.; Falvy: *Női közösségek*, i. m.

¹² „...se fuggì de casa; quello actore la puse a cavallo, e menavala tanto currendo, che quelle suoi bionde trecce gli s'erano sciolte per tucto el dosso che pareva una Maria Madalena.” Scandella: *Ricordanze*, 181.

ezért úgy kívánt tenni vele, mintha fiúgyermek lenne, ezért mestereket fogadott a házába, és irodalmi tanulmányokra fogta őt.”¹³

E rövid szövegrészlet legalább két aspektusát érdemes kiemelni. Egyrészt, hogy a korabeli Itáliában ekkorra már széles körben elterjedt humanista műveltségmodell¹⁴ alapvetően még mindig a férfiak privilégiumának számított. Legalábbis a krónika szerzője (aki, ne feledjük el, apácatárs volt) fontosnak tartja külön kiemelni, hogy kizárólag azért kapott komoly neveltetést, mert szinte fiúként kezelték. Azt is érdemes megemlíteni, hogy úgy tűnik, ekkorra már a görög nyelvtudás is a műveltségismény alapvető velejárója volt, még Umbriában is, mely területet, noha a ferencesesség szempontjából központnak számított, de a humanizmus szempontjából kevésbé tartják fontosnak (különösen a viszonylag közeli Firenzéhez, Ferrarához vagy éppen a távolabbi központokhoz képest, mint Velence, Milánó, Róma és Nápoly).

Témánk szempontjából különösen lényeges az a tény, hogy Cecilia otthonról hozott, kész műveltséggel felvértezve érkezik meg a kolostorba, és a világi életben szerzett tudását állítja majd a közösség szolgálatába. Ez a jellegzetesség, Attilio Bartoli Langeli elemzése szerint, jól látszik az általa írt kódexek írásképén is.¹⁵

A másik apáca, akiről szeretnék szót ejteni, a perugiai Eufrosia Gaichi (delli Gaiche) néven ismert, akinek keze munkáját legalább három kódex viseli, és az egyik kolofónján ő maga a saját nevét is lejegyzí. Származásáról is részletesen hírt ad a krónika, esetében a perugiai *Memoriale*, amely az 1493-as év eseményei között megemlíti a kolostorba érkezését: „Item, ugyanabban az évben, március hónap 13. napján befogadtunk e kolostorba egy hatéves vagy legfeljebb kicsit idősebb kisleányt, akit Francescának neveztek, és aki Roberto da li Gaichi úr leánya, aki, mikor a felesége meghalt, Istentől inspirálva a világot hátrahagyta, és belépett az obszerváns kisebb testvérek rendjébe, és Róbert testvérnek nevezte magát. És volt ez a leánya, akinek gondját viselte, és mivel nem volt több gyermeke, így járt el, ahogy jónak látta.”¹⁶ E rövid híradásból kiderül egyrészt, hogy ő is előkelő családból származik (a *ser* – úr szó használata édesapja neve mellett egyértelművé teszi ezt). Másrészt azonban, és itt ez lesz számunkra lényeges, az is kiderül, hogy mivel kisleány (*mammola*) korában került be a közösségbe, egyértelműen nem otthonról hozta műveltségét, írástudását, hanem azt már a kolostorban szerezte meg. Legalább három kódex őrzi kézírását, erről a *Memorialén* túl egy

¹³ „...donna notabile de grande virtù, de grande sentimento naturale et adornata de scientia aquisita, con ciò sia che ella era docta in lingua grecha e latin, et era adornata de indecibele belleçça et de nobile parentela, però che era de una delle maiure casate della ciptà de Peroscia, chiamata casa de Coppuli [...] el patre suo non havea più figlioli e più non aspectava; volse fare de lei come de uno figliolo maschio, però che li teneva li maiestri in casa et facevala attendere allo studio delle lectere.” Scandella: *Ricordanze*, 90–91.; vö. Bartoli Langeli: *Scrittura di donna*, 82.

¹⁴ Anélkül, hogy a humanizmus értelmezése körüli régre visszanyúló vitába e helyt a legcsekélyebb mértékben is belemennék, szeretném jelezni, hogy a humanizmus kifejezést itt a szűkebb, leginkább Paul Oskar Kristeller és John Monfasani által kifejlesztett modellnek megfelelően, egy konkrét, a *studia humanitatis*on alapuló oktatási-kulturális modell értelmében használom. A kérdés historiográfiájáról és a vitákról jó kurrens összefoglalóhoz lásd: Bene: *Bevezetés – reneszánszról, középkorról*, i. m.

¹⁵ Bartoli Langeli: *Scrittura di donna*, 82.

¹⁶ „Item nel medesimo anno et millesimo a dì XIII de março, recevemmo dentro in questo monasterio una mammora de anni sei et tanto più quanto da dì XXVII de genaio persino ad questo dì chiamata per nome Francescha, figliola de ser Roberto da li Ghaichi, lo quale essendoli morta la donna sua ispirato da Dio abandonando el mondo entrò nell'Ordine de li frati minori de la Observantio et chiamosse frate Roberto; et havendo questa figliola alla baila, non havendo più figliolo che questa, dotolla como piacque a lui.” Nicolini: *Memoriale*, 132–133.

esetben a kézirat kolofónja is tanúskodik. Írásképe kifejezetten szép, „szinte professzionális”, ám azt, hogy kitől tanulhatott meg írni, nem tudjuk. Bartoli Langelit azt feltételezi, hogy egy ferences testvér lehetett a mestere, azonban a krónikákban nem adnak hírt az írástanulás folyamatáról – ellentétben azzal, hogy néhány esetben részletesen leírják egy-egy hosszabb kézirat másolási munkálatainak megszervezését.¹⁷

E két apáca példája jól illusztrálja azt a két utat, amelyen keresztül a középkor végi Észak-Itáliában egy nő megszerezhetette a korban elérhető műveltség igen magas fokát. Az első eset arra szolgál tanulságul, hogy a világi, humanista kultúra igen könnyen és szervesen áramlott be a kolostorok szigorú klauzúrával őrzött falai közé, így nem véletlen, hogy számos kutató feszegette a „kolostori humanizmus” kérdését az itáliai esetek kapcsán is.¹⁸ A második eset viszont abba enged bepillantást, hogy nem csupán „hozott anyagból” volt lehetséges aktív írónakká, sőt íróvá válni, hiszen Eufrosia kezéből több saját megjegyzés is fennmaradt az általa írt kódexekben, ezenkívül más apácáírnokokról, például Battista Alfaniról is egyértelműen kiderül, hogy szerzői-kompilátori feladatokat is elláttak.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a megreformált női kolostorok olyan kulturális központok voltak, amelyekben, talán paradox módon, éppen a szigorú klauzúra és az előírt passzív és aktív írásbeliség (felolvasások és kódexmásolás) miatt virágzott az írásbeliség. Azonban az is legalább ilyen lényeges, hogy ez az írásbeliség szerves összhangban és interakcióban működött a korabeli humanista műveltséggel. Azt ugyan kegyes túlzásnak érzem, ahogyan néhány olasz párhuzamba állította a világi humanizmust és a kolostori műveltséget, sőt szinte egyenlőségjelet tett a kettő közé,¹⁹ ám azt bátran leszögezhetjük, hogy a humanista műveltség számos csatornán át beszivárgott a kolostorok falai közé.

Az itáliai megreformált kolostorok krónikái abból a szempontból is érdekesek lehetnek számunkra, hogy részlegesen analógiaként használhatjuk fel őket arra is, hogy a korabeli magyarországi koldulórendi női *scriptoriumok* – amelyekből a kódexirodalomnak is nevezett, magyar nyelvű kéziratok kikerültek – működéséről többet megértsünk.²⁰ Noha természetesen a párhuzam több szempontból tökéletlen (elég arra gondolnunk, hogy a legjobban dokumentált magyarországi *scriptorium*, a Nyulak szigetén a domonkos nővérekhez tartozott), mégis, a szerzetesi reform „rendek felett állása”,²¹ valamint az általa meghatározott egységes kulturális tér legalább részben áthidalja ezt a nehézséget, és ahogyan a délnémet domonkos apácakolostorok hasonlóan jól adatolt esetét nagyon jól fel lehetett használni az egész magyar apacairodalom számos aspektusának – beleértve az egyértelműen a klarisszákhoz köthető kódexeket – megértésére,²² úgy a közép-itáliai esettanulmány is szolgálhat hasonló revelációkkal.

A komparatistikai felhasználáson túl az apácakrónikákkal kapcsolatban több általános kérdés is felmerülhet, amelyeket zárásként szeretnék legalább felvillantani. Egyrészt ezen írásművek műfaji besorolása is érdekes: felmerül a kérdés, hogy irodalmi vagy történeti szempontból mennyiben tartoznak ugyanahhoz a műfajhoz, mint a korabeli városi vagy csa-

¹⁷ Bartoli Langelit: *Scrittura di donna*, 90–91.

¹⁸ Caby: *Oltre l'umanesimo religioso*, i. m.

¹⁹ Így tett például Scandella: *Ricordanze*, 43–44.: „...nell'ambito di questi recinti conventuali si andava realizzando, nelle direttrici di una cultura in primo luogo religiosa, qualcosa di analogo (anzi in profonda sintonia), con quanto nelle corti umanistiche, maschile e laico, proponeva e perseguiva.”

²⁰ Falvay: *Női közösségek*, i. m.

²¹ Lázs: *Apácaműveltség*, 142.

²² Lázs: *Apácaműveltség*, i. m.; Kiss Farkas: *Reading Nuns*, i. m.

ládi krónikák. Jelen vizsgálódásunk szempontjából ennél is fontosabb, hogy miképpen ítéljük meg e krónikák forrásértékét.

A szövegek részben kifejezetten forrásmegőrzés céljából íródtak: jogi jellegű dokumentumokat – pápai bullát, regulát és regula-magyarázatot, végrendeleteket – is bemásolnak a krónikákba,²³ melyek közlik a közösség tagjai, valamint a gyóntatók névsorát is. A folignói *Ricordanze* külön fejezetben emlékezik meg a kolostorépület építési, bővítési munkálatairól, feljegyezve a dátumot és néhol az építkezésre fordított összeget is, például: „...a refektóriumot 1513-ban kezdték meg, mikor soror Teodosia da Foligno volt az apátnő, és a falazásra, alapozásra és boltozásra, valamint a nagy étkezőasztalokra ötszáz forintot költöttek, amit Iovanbattista de Sinibaldo adományozott a célból, hogy e mondott refektóriumot felépítsék.”²⁴

A perugiai *Memoriale* nem annyira tematikusan, hanem inkább évkönyvszerűen jegyzi fel az eseményeket. Például az 1490. novemberi történések között előbb leír egy a kolostor javára tett búcsú-intézkedést, majd a következő rövid bejegyzésben arról számol be, hogy „...ugyanebben az időben kívülről újraburkolták az egész templomunkat”, s az utána következő sorban, már áttérve a következő év márciusára, feljegyzi egy perugiai nemeslány belépését: „Item, belépett egy fiatal lány, hogy apáca legyen, akit Candiának hívtak, és Pietro de Andrea de Martino delli Buontempi da Perugia lánya volt, és aki beöltözése után soror Beatrice nevet vette fel.”²⁵ Az apácakrónikák szövegét olvasgatva tehát elsősor az az érzésünk, hogy egyfajta naiv objektivitással igyekeznek hűen lejegyezni minden fontosnak tartott eseményt, amely a közösségüket érintette.

Ugyanakkor természetesen itt is erős forráskritikával kell élnünk: azt ugyan nem szükséges feltételezni, hogy az apácák tudatosan torzították, netán hamisították volna az adatokat,²⁶ de egyrészt evidens, hogy minden írásmű szubjektív, és az események percepciója még ugyanazon meglehetősen zárt közösség tagjai között is eltérő. Külön érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy egy egyértelműen belső szempontú narrációt olvashatunk, ahol belülről alkotnak meg egy olyan narratívát, amely egyszerre szól a közösséghez (a jelen és még inkább a jövő közösségéhez) és a külvilághoz, és mint ilyen, gyökeresen eltér attól, ahogyan ugyanezeket az eseményeket egy külső megfigyelő leírta volna.²⁷ Érdekes megfigyelni, hogy a közösségi kontinuitás a mai kutatásban is jelen van, hiszen a két umbriai közösség középkori történetét vizsgáló legaktívabb tudósok között ott vannak ugyanezen közösségek mai tagjai is, akik számára – noha a lehető legobjektívebben és roppant alapos tudományos felkészültséggel vizsgálják a forrásokat – megélt belső szempont saját közösségük kontinuitásának feltárása és bemutatása.²⁸

²³ Lásd: Scandella: *Ricordanze*, 116–172

²⁴ „Item lo refectorio fo principiato nel 1513, essendo abbatissa sora Teodosia da Fuligni, et nelle mura dalli fondamenti et nelle volte et nelle tavoloni delle mense ce forono spesi cinque cento fiorini, che lassò Iovanbattista de Sinibaldo per limosina con intentione che se facesse el dicto refectorio.” Scandella: *Ricordanze*, 117.

²⁵ „Item, in questo tempo fu rematonata de novo tutta la chiesa nostra de fore.

Item, nel mille .CCCLXXXI. a dì :XXVI: del mese de março intrò una giovene per farse sora chiamata Candia figliola de Pietro de Andrea de Martino delli Buon tempi da Peroscia, fu vestita et chiamase per nome sora Beatrice.” Nicolini: *Memoriale*, 51.

²⁶ Bár felmerült ez is a III. Ince által Szent Klárának adott „*Privilegium Paupertatis*” kapcsán: Guida: *Una leggenda*, 167–170.

²⁷ Lowe: *Nuns' Chronicles*, 34–56.

²⁸ Köszönöm Szemere Dittának, hogy erre a szempontra felhívta a figyelmemet. A perugiai közösség tekintetében az egyik legaktívabb kutatója Monica Benedetta Umiker, a Monteluze kolostor mai

Evvel kapcsolatban érdemes szem előtt tartanunk egy olyan aspektust, amelyre több mai kutató is hangsúlyosan felhívta a figyelmet. Anne Hujbers általában az obszerváns reformkrónikákról kiemeli: „Mivel a legtöbb 15. századi intézményi narratívát obszervánsok írták, így a modern történészek is megörökölték az ő hanyatlásról és reformról szóló retorikájukat. Ezért, ha felelősen használjuk a reformkrónikákat és az azokhoz kapcsolódó szövegeket, figyelembe kell vennünk e korlátokat.”²⁹ Michele Lodone pedig általánosabb értelemben arra hívta fel a figyelmet, hogy érdemes óvatossá lenni a forrásaink kezelésével, és nem szabad magától értetődőnek elfogadni a belső források koncepcionális keretét (*conceptual framework*).³⁰

Forrásaink kritikai olvasata, illetve relatív forrásértéke talán a leglátványosabban az egész reformfolyamat ábrázolásában érhető tetten. Mindkét szövegben hangsúlyosan és hosszan írnak erről a folyamatról. A *Ricordanze* például e szavakkal írja le az első apácák életformáját és annak hatását: „E fent említett nők szent életben és igaz obszervanciában éltek, és szentségük híre elterjedt az egész országban (*per tucto el paiese*), távolról és közlelől jöttek urak leányai és más nemes és közrendű hölgyek (*gentile donne et mediocre*); mind ott hagyták a világot és a szent vallás igáját vették magukra, olyannyira, hogy rövid időn belül nagyon megnövekedett a számuk; olyan nagy volt e szent anyák buzgalma és szentsége, hogy úgy tűnt, mintha a mi szent Kláránk idejét hozták volna vissza (*fusse renovato el tempo*).”³¹

Annak ellenére, hogy a két umbriai közösség valóban központi szerepet játszott a klarisz-sza reformban, ha kívülről, kissé messzebről nézzük a reformfolyamatot, az sokkal sokré-tűbbnek, ellentmondásosabbnak és többközpontúnak tűnik, mint amire csupán a jelen dolgozatban elemzett forráscsoport olvasása során gondolnánk, és mint ahogyan azt a források kiadói és elemzői bemutatják. Egyrészt, ha szemügyre vesszük az apácák névsorát – akiket általában választott apácanevük és származási helyük szerint jelölnek –, feltűnő, hogy a fentebb leírt, állítólag az egész országra kiterjedő hatással szemben szinte csak környékbeli apácák találkoznak.³² Ehhez hozzátehetjük, hogy Leslie Knox monográfiája az itáliai kla-

épületének lakója, míg a folignói *Ricordanze* kiadója, Angela Emmanuela Scandella a kézirat elkészítésében nyújtott segítségükért négy fiatal közreműködőnek szóló köszönetnyilvánítással zárja előszavát, akik „ugyanazén S. Lucia monostorban soror-társaim” (*consorelle dello stesso monastero di S. Lucia*); Scandella, XXXVII.

²⁹ „Since most institutional narratives of the fifteenth century were written by Observants, modern historians have inherited a rhetoric of decline and reform. Thus, in order to make responsible use of reform chronicles and related texts, we have to be aware of their shortcomings.” Hujbers: ‘Observance’ as Paradigm, 143.

³⁰ „Si tratta, in altre parole, di non ripetere passivamente, quasi fossero scontate, le «strutture concettuali» («conceptual frameworks») proprie delle fonti interne all’Osservanza. Su almeno tre aspetti si dovrebbe concentrare, a mio parere, tale opera di decostruzione: la pluralità delle iniziative riformatrici, l’eterogenesi dei fini (tra programmi riformatori e loro attuazione), e l’esistenza di alternative, di posizioni contrarie alle riforme.” Lodone: *Riforme e osservanze*, 273.

³¹ „Vivendo le prediche sancte donne in sancta vita et vera osservanzia, se spargeva la fama de la losto sanctità per tucto el paiese, et venivano da longo et da presso donne de Signiori et [altr]e gentile donne et mediocre; tucte lassavano el m[ondo] et sopt[omectevan]se al iugo de la sancta religione, in modo che in b[re]ve tempo crebbe in grande copia et quantità; era tanto el fervore et sanctità de esse sancte matre che paria fusse renovato el tempo de (de) la nostra sancta Chiara...” Scandella: *Ricordanze*, 4.

³² A *Ricordanze* több mint 400 apácát nevez meg (253–268.), akik között a néhány sulmonai alapítón kívül alig egy-két olyan névvel találkozunk, akik a korabeli Egyházi Állam határain kívülről érkeztek, de a túlnyomó többség ezen belül is a legszűkebb környékről, Umbriából származott.

rissza-reformon belül három hálózatot különböztet meg, amelyek közül csak az egyik és időben nem is a legkorábbi volt az általunk bemutatott közép-itáliai, foligno–perugiai hálózat.³³

Érdeemes ebből a szempontból újraolvasni a folignói krónika bevezető mondatait, amelyek a fentebb idézett részletet megelőzik, amelyek a kolostor magát a reformfolyamatot írják le: „És ez volt Szent Klára második reguláját követő obszervancia első kolostora, amelyet megreformáltak (*fusse renovato*) ezen a környéken, mivel nem volt egy kolostor sem ezekben a provinciákban, amely akár az obszervancia első vagy második reguláját követné.”³⁴ Tehát a mégoly szubjektív belső forrásunk sem állítja explicit módon, hogy Foligno lett volna abszolút értelemben az első megreformált klarissza kolostor Itáliában, és az előszót szerző soror Scandella is korrekt módon írja: „Ahogyan a második rendnek az obszervanciára támaszkodó reformja már megkezdődött Itália más részein (gondoljunk a mantovai Corpus Domini kolostorra (1420). Sienai Szt. Bernardin hatására, úgy Közép-Itáliában az első kísérlet a S. Lucia kolostor volt.”³⁵ Azonban mind a krónika-szövegből, mind a „belső indítatású” tanulmányok „koncepcionális keretéből” az umbriai közösségeknek sokkal központibb szerepe olvasható ki, mint ami az össztáliai vagy különösen összeurópai perspektívából írt tanulmányokból kirajzolódik.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy e megfontolások ellenére, illetve ezek figyelembevételével a késő középkori umbriai obszerváns klarissza közösségek krónikái igen fontos forráscsoportot képeznek, amelyet a szűkebb értelemben vett rendtörténeten túl is számos szempontból lehet felhasználni. E szempontok közül jelen tanulmányban a női írásbeliség, pontosabban az írástanulás lehetséges módozatainak bemutatására tettünk kísérletet. Számunkra egyrészt lényeges szempont, hogy ezek a szövegek másodlagos, komparatív forrásként számos olyan jelenségre nyújthatnak részleges magyarázatot, amelyek a szerényebb magyarországi forrásanyagból nem rajzolódhatnak ki. Másrészt pedig e krónikák a közép-itáliai kontextus számos aspektusát is új fényben mutatják be, mint amilyen például a női írásbeliség, a tudás megszerzésének lehetőségei és korlátai vagy éppen a humanista műveltség és a kolostori írásbeliség kapcsolata.

BIBLIOGRÁFIA

Kiadott források

Galamb, György (ed.) – Damian, Iulian Mihai – Gecser, Ottó – Kertész, Balázs (collab.): *The Correspondence of John of Capestrano. Vol. 2.: Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455–1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451–1455)*. Budapest – Szeged: ELKH – SZTE, 2023.

Kertész, Balázs (ed.): *The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans: 1448–1526*. (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria). Budapest: Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány, 2015.

³³ „Mantova-hálózat”, „Ferrara-hálózat”, „Foligno-Perugia-hálózat.” Lásd az összefoglaló térképet: Knox: *Creating Clare of Assisi*, 130.

³⁴ „Et questo fo el primo Monasterio del Observantia d[e] la seconda regula de Sancta Chiara che fusse renovato in q[ue]ste parte, però che non c’era niuno monasterio de la prima nè della seconda regula de Observantia in queste provintie.” Scandella: *Ricordanze*, 3–4.

³⁵ „Come la riforma del II. Ordine, poggiaa sull’Osservanza, era già avvenuta in altre parti d’Italia (si pensi al monastero del Corpus Domini di Mantova (1420) sotto l’impulso di s. Bernardino da Siena), così in Italia centrale il primo tentativo fu quello del monastero di S. Lucia.” Scandella: *Ricordanze*, XXIV.

- Molnár, Antal (Hrsg.): *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*. (Analecta Franciscana XIX. Nova series: Documenta et studia, 7), Roma: Frati Editori di Quaracchi, 2022.
- Nicolini, Ugo (a cura di): *Memoriale di Montelucente: cronaca del monastero delle clarisse di Perugia dal 1448 al 1838*. Santa Maria degli Angeli: Edizioni Porziuncola, 1983.
- Scandella, Angela Emanuela (a cura di): *Ricordanze del monastero S. Lucia O.S.C. in Foligno*. Santa Maria degli Angeli: Edizioni Porziuncola, 1987.

Szakirodalom

- Bartolacci, Francesca – Lambertini, Roberto (a cura di): *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto*. Roma: Viella, 2014.
- Bartoli Langeli, Attilio: *Scrittura di donna: Le capacità scritte delle clarisse dell'Osservanza*. In: Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009. 79–96.
- Bene Sándor: *Bevezetés – reneszánszról, középkorról*. In: uő: *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius*. Budapest: L' Harmattan, 2023. 7–20.
- Bertini Malgarini, Patrizia – Vignuzzi, Ugo: *Le capacità linguistiche delle clarisse dell'Osservanza: qualche anticipazione*. In: Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009. 35–44.
- Caby, Cécile: *Oltre l'umanesimo religioso: Umanisti e Chiesa nel Quattrocento*. In: Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009. 15–33.
- Dalarun, Jacques – Marini, Alfonso – Sensi, Mario (a cura di): *Uno sguardo oltre: Donne, letterate e sante nel movimento dell'Osservanza*. S. Maria degli Angeli – Assisi: Edizioni Porziuncola, 2007.
- Dalarun, Jacques – Zinelli, Fabio: *Le manuscrit des soeurs de Santa Lucia de Foligno*. Studi medievali, vol. 46. (2005) 117–167.
- Dalarun, Jacques: *Il monastero di Santa Lucia come foyer intellettuale*. In: Dalarun, Jacques – Marini, Alfonso – Sensi, Mario (a cura di): *Uno sguardo oltre: Donne, letterate e sante nel movimento dell'Osservanza*. S. Maria degli Angeli – Assisi: Edizioni Porziuncola, 2007. 79–111.
- Falvay Dávid: *Női közösségek és népnyelvi írásbeliség Itáliában és Magyarországon 1500 körül: Két esettanulmány*. Irodalomtörténeti Közlemények, 127. évf. (2023) 2. sz. 156–179.
<https://doi.org/10.56232/itk.2023.2.02>
- Falvay, Dávid: *Gli osservanti e la letteratura devozionale volgare. La tradizione della Vita Christi*. In: Galamb, György (ed.): *Franciscan Observance between Italy and Central Europe. Proceedings of International Conference, 4-6 December 2014 Franciscan Monastery of Szeged-Alsóváros (Hungary), L'Osservanza francescana fra Italia ed Europa Centrale Atti del Convegno internazionale. Atti del Convegno internazionale, 4-6 dicembre 2014 Convento Francescano di Szeged-Alsóváros (Ungheria)*. Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged, vol. 15. (2017) 187–200.
- Falvay, Dávid: *Un progetto di ricerca comparativa sulle comunità femminili*. In Fara, Andrea (a cura di): *Italia ed Europa centro-orientale tra Medioevo ed Età moderna: Economia, Società, Cultura*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2022. 109–120.
- Galamb, György (ed.): *Franciscan Observance between Italy and Central Europe. Proceedings of International Conference, 4-6 December 2014 Franciscan Monastery of Szeged-Alsóváros (Hungary), L'Osservanza francescana fra Italia ed Europa Centrale. Atti del Convegno internazionale, 4-6 dicembre 2014 Convento Francescano di Szeged-Alsóváros (Ungheria)*. Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged, vol. 15. (2017).
- Guida, Marco: *Una leggenda in cerca d'autore: La Vita di santa Chiara d'Assisi*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 2010.
- Huibers, Anne: *'Observance' as Paradigm in Mendicant and Monastic Order Chronicles*. In: Mixson, James D. – Roest, Bert (ed.): *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*. Brill's Companions to the Christian Tradition, 59. Boston: Brill, 2015. 111–143.
https://doi.org/10.1163/9789004297524_006

- Huszthy, Alma: *Testo e contesto: un testimone peculiare dei Vangeli italiani nel Medioevo*. In: Nuzzo, Armando – Ludmann, Ágnes (a cura di): *Esercizi di filologia*. Budapest, Eötvös Collégium, 2013. 13–85.
- Kiss Farkas, Gábor: *Reading Nuns at the Insula Leporum (Hungary): Traces of Bilingualism in a Late Medieval Dominican Nunnery Illustrations*. In Rychterová, Pavlova (ed.): *Pursuing a New Order: Religious Education in Late Medieval Central and Eastern Central Europe*. Turnhout: Brepols, 2019. 169–192. <https://doi.org/10.1484/M.TMT-EB.5.116500>
- Klaniczay, Gábor: *Santità, miracoli, osservanze nel Medioevo. L'Ungheria nel contesto europeo*. Spoleto: CISAM, 2019.
- Knox, Lezlie S.: *Creating Clare of Assisi: Female Franciscan Identities in Later Medieval Italy*. Leiden–Boston: Brill, 2008. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166516.i-227>
- Lázs Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi, 2016.
- Lodone, Michele: *Riforme e osservanze tra XIV e XVI secolo*. Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge (MEFRM), vol. 130. (2018) No. 2. 267–278. <https://doi.org/10.4000/mefrm.4190>
- Lowe, Kate J. P.: *Nuns' Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009.
- Mixson, James D. - Roest, Bert (ed.): *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*. Brill's Companions to the Christian Tradition, 59. Boston: Brill, 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004297524>
- Nicolini, Ugo: *I Minori Osservanti di Monteripido e lo "Scriptorium" delle Clarisse di Monteluca in Perugia nei secoli XV e XVI*. Picenum Seraphicum, vol. 8. (1971) 100–130.
- Roest, Bert: *Order and Disorder: The Poor Clares between Foundation and Reform*. The Medieval Franciscans 8. Leiden: Brill, 2013. <https://doi.org/10.1163/9789004244757>
- Szemere, Ditta: *The Observant Reform of the Fifteenth Century in Italian and Hungarian Mendicant Nunneries*. *Central European Annual of Medieval Studies*, vol. 26. (2020) 177–193.
- Scandella Angela Emmanuela: *Aspetti culturali in S. Lucia di Foligno: un tentativo di approccio*. In: Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009. 45–72.
- Umiker, Monica Benedetta – Giusti, Chiara Emmanuela: *Per i codici delle clarisse di Monteluca di Perugia: un manoscritto sconosciuto di sr. Battista Alfani. (sec. XV)*. Bollettino della Deputazione di storia patria per l'Umbria, vol. 108. (2011) fasc. II. 545–597.
- Umiker, Monica Benedetta: *I codici di S. Maria di Monteluca e l'attività scrittoria delle monache*. In: Messa, Pietro – Scandella, Angela Emanuela – Sensi, Mario (a cura di): *Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza*. Assisi: Porziuncola, 2009. 73–80.